4. PROSTORNA POKRETLJIVOST

4.1. VANJSKA MIGRACIJA

Opće je poznato da (e)migracija ima s općedruštvenog, populacijskog i etničkog gledišta za svaku zemlju iznimnu važnost. Ovdje ćemo razmotriti slučaj Hrvatske u razdoblju 1880.-2001. polazeći od njezina današnjega teritorijalnog obuhvata. Težište je na spoznaji uzroka i posljedica iseljavanja (poglavito demografskih), ali prije svega na analizi obujma i dinamike toga stoljetnog procesa. Recimo odmah da je na pitanje o broju iseljenih osoba u tako dugu razdoblju teško precizno odgovoriti. Razlog je tome nedostatak pouzdanih, a za neke krajeve i razdoblja bilo kakvih podataka. Stoga u ovom trenutku ne možemo ni imati veće pretenzije osim da analizom postojećih statističkih izvora i literature te primjenom određenih demografskih metoda procijenimo broj iseljenih osoba odnosno damo bilancu vanjske migracije.

4.1.1. Razdoblje 1880.- 1948.

4.1.1.1. Iseljavanje u prekomorske zemlje

Emigracija iz hrvatskih krajeva zbivala se u sklopu velike migracijske struje koja je u prekomorske zemlje odvela mahom dio viškova europskoga poljoprivrednog stanovništva. U mnogim slučajevima to je značilo i trajno napuštanje domovine.[56]

Brojni opći i specifični čimbenici, uglavnom ekonomske prirode (bolest krumpira i vinove loze, agrarna kriza, prezaduženost seljaka itd.) uvećavali su stvarnu i potencijalnu prostornu mobilnost osiromašenih seljačkih masa, dok ih je na prekomorsku emigraciju potaknuo siloviti opći razvoj zemalja Novog svijeta, posebice SAD-a.

Prekomorsko iseljavanje s teritorija današnje Hrvatske poprima 80-ih godina 19. stoljeća masovne razmjere i postaje ozbiljnim društvenim i političkim pitanjem (Holjevac 1967). U traženju uzroka te migracijske struje valja istaknuti da i u slučaju Hrvatske vrijedi opća konstatacija da je iseljavalo uglavnom agrarno stanovništvo; više od 86% iseljenika bili su seljaci (Čizmić, 1974-75). Prema tome uzroke iseljavanja u prekomorske zemlje valja tražiti u onim općim društveno-gospodarskim prilikama koje su imale posebno jak utjecaj na seljaštvo.

Jednoglasna je ocjena u stručnoj literaturi da su glavni uzroci iseljavanja gospodarske prirode, dok su ostali više-manje prikriveni ili sporedni.[57] Ipak, valja reći da je uzročno-posljedična veza politike i gospodarstva došla do izražaja i u slučaju Hrvatske, u kojoj su gospodarske prilike bile prije svega odraz neriješena „hrvatskog pitanja" u sklopu Austro-Ugarske. Banska Hrvatska pretvorena je u koloniju mađarskog kapitala te je na prijelazu stoljeća proživljavala tešku političku i društvenu krizu. Tako se dogodilo da su u prvoj fazi kapitalizma, inače vrlo značajnoj za formiranje domaće buržoazije, središta političke moći bila izvan Hrvatske (a to se nastavilo i u sljedećim razdobljima), što je bitno utjecalo na slabiju akumulaciju kapitala i gospodarsko zaostajanje. Slaba i spora industrijalizacija nije mogla prihvatiti ni manji dio seljaštva, koje, nemajući nikakvih mogućnosti za racionalno i rentabilno tržišno gospodarenje, bježi sa sela u potrazi za zaradom. U takvim se okolnostima Amerika pokazala spasonosnim rješenjem, pa mnogi odlaze u „obećanu zemlju" sa željom da steknu

[56] Oko 45% prekooceanskih migranata nije se uopće vraćalo u europsku domovinu (Puljiz, 1977).

[57] V Lj. Antić (1985.a: 73).o tome piše: Kroz cijelo ovo razdoblje npr. bilo je ljudi nezadovoljnih političkim prilikama u domovini, no tipičnu političku emigraciju Hrvatska ima tek nakon Drugoga svjetskog rata.

imetak i vrate se u zavičaj (pokazalo se da je u većini slučajeva želja za povratkom ostala neispunjena).

U tu skupinu općih uzroka iseljavanja ulazi i odnos vlasti prema iseljavanju. U Austro-Ugarskoj Monarhiji na taj se problem gledalo kao na privatnu stvar pojedinca, pa tako do kraja 19. stoljeća nije ni postojala službena iseljenička politika. Zapravo, prema Slavenima je ipak funkcionirala prikrivena (neslužbena), selektivna i vrlo djelotvorna politika iseljavanja.[58]

Valja upozoriti i na prirodno kretanje stanovništva kao jedno od poticajnih čimbenika iseljavanja. Naime, početkom 80-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj počinje demografska tranzicija (opća stopa mortaliteta pada ispod 30 promila). Smanjenje smrtnosti uz zadržavanje visoke rodnosti povećalo je pozitivnu prirodnu promjenu (prirast), posebice „agrarni višak stanovništva", i namnožilo gladna usta koja je trebalo nahraniti.[59] Nema sumnje da je i to poticalo potragu za zaradom i odlazak u „strani svijet".

To su bili neki od temeljnih općih uzroka iseljavanja do Prvoga svjetskog rata. No kako u iniciranju i razvijanju nekog društvenog procesa sudjeluje splet čimbenika, valja reći da su upravo posebni uzroci oblikovali osjetne regionalne razlike u jačini iseljavanja, a time i u njegovim prostornim, demografskim i drugim učincima.

U Banskoj Hrvatskoj, uz agrarnu krizu (koja obuhvaća i druge europske agrarne krajeve), kao neposredan uzrok iseljavanja valja istaknuti parcelaciju velikih posjeda, i to u dvojakom smislu: *Prvo, nestankom veleposjeda nestala je mogućnost zarade za nadnicu, a drugo, seljaci koji su kupovali zemlju, trebali su zaraditi gotov novac za otplatu zemlje. Poteškoća je bila to veća što je parcelirana zemlja bila vrlo skupa i što su rokovi otplate bili kratki ili agrarni kredit neuređen i skup* (Bićanić, 1974-75: 62-63). Tako su se seljaci zaduživali. Usto, neki autori raspadu kućnih zadruga pripisuju važnu ulogu u poticanju iseljavanja. *Gotovo da idu usporedo oba procesa, tj. onaj raspadanja kućnih zadruga i iseljavanja u druge zemlje* (Pavličević, 1984: 2428). Specifičan uzrok je i bolest vinove loze koja je osobito pogodila krajeve u Hrvatskom primorju i Prigorju (kotar Jaska), što je, uz raširenu agrarnu prenapučenost (to je bila značajka hrvatskog rurisa s iznimkom Slavonije), tjeralo seljake u Ameriku.

Što se tiče uzroka iseljavanja iz Dalmacije do Prvoga svjetskog rata, osim opće političke i gospodarske zaostalosti, glavni uzroci iseljavanja su vinogradarska kriza, prouzročena „vinskom klauzulom" i bolešću loze,[60] zatim propadanje plovidbe na jedra, kriza ribarstva, uz cijepanje kućnih zadruga, agrarnu prenapučenost i zaduženost seljaka.

Za Istru se mogu navesti gotovo isti uzroci iseljavanja kao i za Dalmaciju. No kako su društveno-gospodarske prilike do Prvoga svjetskog rata u Istri bile nešto povoljnije nego u Dalmaciji (potisni su čimbenici iseljavanja bili nešto slabiji) to se odrazilo i na razmjerno manji obujam iseljavanja (o čemu nema preciznijih podataka).

Iseljavanje u prekomorske zemlje bilo je svojevrstan inovacijski proces koji je ovisio i o raspoloživim informacijama. Informacije su pak u selo prodirale

---

[58] B. Banović (1987: 314) ističe: *Trebalo je, naime, broj Slavena, prije svega iz političkih razloga dovesti u podnošljivo brojčano ravnotežje s njemačkom i mađarskom populacijom Monarhije (...) U funkciji takve politike, kao njen najefikasniji sastavni dio, našlo se i iseljavanje koje je Austro-Ugarska, u odnosu na Slavene, za sve vrijeme svog postojanja* (osim pred rat, op. I. N.) *poticala.*

[59] To je razdoblje najviše pozitivne prirodne promjene (prirasta) u hrvatskoj povijesti; u razdoblju 1899.-1914. prosječni godišnji prirast iznosio je 13,5 promila (usp. Gelo, 1987).

[60] Italija je posebnom klauzulom o vinu (od 31. proinca 1891, stupila na snagu 1. veljače. 1892) u trgovačkom ugovoru sklopljenom s Austro-Ugarskom dobila povlastice za plasman, a kako je bila veliki proizvođač odličnih vina, preplavila je austrougarsko tržište; 1892. godine izvezla je 473 410 hl, a već 1893. god. 1 185 790 hl (Petrić, 1978).

uglavnom osobnim kontaktima, „efektom susjedstva". Iseljenici su u pismima opisivali dobar život i osobni uspjeh.[61]

Obavijest o mogućnostima i pogodnostima seljenja u prekomorske zemlje nije dakako istodobno doprla do svih krajeva Hrvatske. Prvo se proširila u onim krajevima koji su i inače bili otvoreniji za širenje inovacija te su stoga bili i jače zahvaćeni prodorom kapitala i robno-novčanih odnosa. U takvim krajevima, u kojima je seljak već bio „oslobođen" vezanosti uza zemlju, ne samo da je prije stigla informacija o boljoj zaradi u Americi nego je ona „pala na plodno tlo". Dakle, uz pretpostavku „otvorenosti" kraja, informacija je odigrala selektivnu ulogu, posebice u ranijoj fazi iseljavanja.

Otvorenost svijetu kao pretpostavka širenju inovacija podrazumijeva dakako bolju prometnu dostupnost određenog kraja. Blizina velikih luka, razvoj prometne mreže (željeznica), kao i porast konkurencije u prekomorskom prijevozu (pojeftinjenje brodske karte),[62] imali su nedvojbeno osjetnog utjecaja na obujam iseljeničkog kontingenta.

U iseljavanju je do punog izražaja došao i samogenerirajući čimbenik. Naime, kada jednom „pusti korijenje", proces se nastavlja čak i onda kada prestanu djelovati inicijalni uzroci; odvija se kanalima rodbinstva, prijateljstva i susjedstva, stvarajući tako tradiciju iseljavanja.[63] Tako u mnogim krajevima odlazak mladih i zdravih snaga postaje „normalna" stvar, koja se sama po sebi razumije.

Nakon Prvoga svjetskog rata, koji je prekinuo masovno iseljavanje, došlo je do važnih političko-teritorijalnih promjena u ovom dijelu Europe. Stvoreno je više novih država, među kojima i Kraljevina SHS, u koju je ušla glavnina današnjeg teritorija Hrvatske.

Političko-teritorijalne promjene nisu donijele poboljšanje gospodarskih prilika. Golema agrarna gustoća i gospodarska kriza i nadalje teško pogađaju hrvatski ruris, a spori opći gospodarski rast ne dopušta rješenje problema. U takvim su okolnostima mnogi stanovnici bili potencijalni iseljenici.[64] Međutim, „odvodni kanali" prekomorskog iseljavanja nakon rata su bili osjetno suženi. Naime, SAD uvodi restriktivne mjere u imigracijskoj politici, koje posebice pogađaju pojedine nacionalne skupine doseljenika (iz kasnoga doseljeničkog „vala"), među kojima i Hrvate i ostale južnoslavenske narode (više o tome u: Nejašmić, 2005.a). Zbog toga emigracijski tokovi iz Hrvatske skreću prema Južnoj Americi, Kanadi,

[61] Nema sumnje da je Amerika svojim liberalizmom i demokracijom bila posebno zanimljiva ljudima koji su do iseljenja živjeli u posve drukčijim uvjetima. Iseljenici opisuju Ameriku ... *kao zemlju u kojoj se 'jede meso svaki dan' i ne mora se skinuti šešir ni pred žandarom ni pred gospodinom* (Bićanić, 1974 -75: 64).

[62] Mogućnost zarade jača konkurenciju među brodskim kompanijama pa dolazi do pada cijene brodske karte. Tako je 1907. ovlašteni agent Josip Riboli iz Splita imao ovaj cjenik : Split - New York 180 kruna, Split - Punta Arenas 335, Australija 365 itd. Koliko je to, pokazuje cijena jednog hektolitra vina, koja je te godine bila, prema splitskome *Pučkom listu* od 31. svibnja 1907. godine 48 kruna (Antić, 1985.b).

[63] Primamljiv zov Novog svijeta potaknuo je i mnoge stanovnike otoka Hvara na emigraciju. U razdoblju 1881.-1910. neto migracijski saldo stanovništva otoka iznosio je 6 800 osoba ili 62% ukupne (kumulativne) prirodne promjene (prirasta) u tome razdoblju. Hvarani su najviše iseljavali u Argentinu (prvo se iskrcala skupina mornara 1805. godine). Istaknuti Hvaranin u Argentini Nikola Buratović pozivao je mlade ljude iz rodnog Vrbnja i susjednih sela Svirča, Vrisnika i Pitava da dođu u Argentinu. Tako u jednom pismu piše: *Vi tamo na Hvaru razbijate kamen, a ovdje ima na tisuće hektara plodne i ničije zemlje (...) Dođite ovamo čim vam se pruži prilika* (Otok Hvar, 1995: 246). I tako se brojni hvarski iseljenici naseliše na najboljim farmama provincije Santa Fe.

[64] Pišući o iseljavanju iz Dalmacije poslije Prvoga svjetskog rata Mirošević (1988: 113) navodi: *Izvještaji koji su u to vrijeme* (koncem 1925, op. I.N.) *upućivani velikim županima u Dalmaciji o zahtjevima za iseljavanje ukazuje da je narod Dalmacije, a naročito na otocima ekonomski bio toliko slab i osiromašen da je bilo dovoljno samo jednom mještaninu reći da se može uz povoljne uvjete iseliti da bi u roku od nekoliko dana iz tog sela zahtjeve dostavili svi mještani. Smatralo se da zbog teških ekonomskih prilika nije potrebna ni agitacija ni agitatori.*

pa i Australiji, ali zbog njihove slabije privlačnosti (čemu je pridonijela i velika ekonomska kriza), iseljavanje nije poprimilo prijeratni intenzitet. No to ne znači da nije bilo jačeg iseljavanja iz nekih krajeva (npr. srednjodalmatinski otoci).

Uzroci iseljavanja uglavnom su, kao i prije rata, ekonomske prirode,[65] ali valja reći kako je poticaj davala i činjenica da u tradicionalno „iseljeničkim krajevima" gotovo nije bilo domaćinstva iz kojeg netko već nije bio „preko mora". O utjecaju tradicije (tj. „lančanog" seljenja) svjedoči i podatak da je iseljavanje iz Savske i Primorske banovine činilo znatno natproporcionalan dio iseljavanja iz ondašnje države.[66]

U međuratnome razdoblju formiraju se i jače migracijske struje iz razmjerno „zatvorenijih" područja, npr. Dalmatinske zagore. Prekomorsko iseljavanje bilo je samo jedan od oblika prostorne pokretljivosti koji su uzdrmali dotad stabilan demografski razvoj Zagore.

U Istri, u kojoj talijanske vlasti provode politiku denacionalizacije, posebna je važnost dana iseljavanju Hrvata i Slovenaca. Osiromašeno i prezaduženo hrvatsko stanovništvo napušta svoja imanja, a budući da su gradovi bili gospodarski oslabljeni, iseljavanje se pokazalo jedinim rješenjem.[67]

Činjenica da emigracija trenutačno smanjuje određenu populaciju, kao i da ima odgođeni (dugoročni) učinak, nužno otvara pitanje broja iseljenih osoba iz Hrvatske u razmatranom razdoblju. No na to je pitanje teško dati točan odgovor budući da nedostaje pouzdanih podataka, a za neke krajeve i razdoblja uopće ih i nema.[68]

Razmotrimo najprije službene statističke podatke. Za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju podatke o iseljeništvu prikuplja i obrađuje Zemaljski statistički ured u Zagrebu i to od 1899. godine. Od tada pa do 1913. iz Banske Hrvatske iselilo se 194 788 osoba (Lakatoš, 1914). U taj kontingent ubrojeni su i kontinentalni (europski) iseljenici, ali su oni toliko malobrojni da se spomenuti podatak može smatrati brojem prekomorskih iseljenika. Prema istom izvoru, od tog broja u Ameriku (SAD) iselilo se 166 579 osoba ili 85,5%. Kombinirajući izvještaje raznih parobrodarskih društava o broju „otputovalih osoba" s brojem izdanih putovnica, Lakatoš dolazi do podatka da su iz Banske Hrvatske 1900.-1913. u Ameriku iselile 244 183 osobe. Razlika između ovog podatka i službene statistike plod je, prema Lakatošu, ilegalnog iseljavanja. No i taj broj, koji je temeljen na registrima brodskih kompanija, valja uzeti s rezervom.[69]

---

[65] *Naš čovjek nikada ne bi iselio da ga na to ne primorava nevolja i glad (...) kad Dalmatinac seljak seli, koji je naviknut na najoskudniji život, koji na dan ne jede nego pola kilograma palente i koju glavicu luka, to znači da ni za to ne može da nađe sredstva, da su životne prilike dalmatinskog Zagorca seljaka spale ispod svakog minimuma. To znači da je Dalmacija potpuno propala na selu...* (Čurić /ur./, 1929: 236).

[66] Na primjer 1933. godine 52,6%; prema: *Statistički godišnjak 1933.*

[67] O tome I. Mihovilović (1956: 120) piše: *S velikim je zadovoljstvom prefekt Puljske provincije javljao Ministarstvu unutarnjih poslova u ožujku 1928. godine, da se hrvatski seljaci u znatnom broju iseljuju iz Istre (većinom u Argentinu, koja je dala olakšice za imigraciju). On kaže: 'Do danas su težacima i seljacima izdane 1.033 putnice. Nema sumnje, da je iseljavanje Slavena od velike koristi sa političkog gledišta. Ali će trebati proučiti mogućnosti doseljenja radnika iz starih pokrajina, kako ne bi zaostali poljski radovi'.*

[68] O tome je S. Radić (1904: 336) pisao: *Da je i najtočnija statistika o izseljevanju samo približno vjerna. Izseljenici nisu svagda narodnosti one zemlje, u kojoj se ukrcavaju, dapače ni one narodnosti, kojoj se sami kod popisa priznaju. Osim toga ima potajnoga izseljavanja, a napokon je vrlo važno i to, da su u statistici vazda samo brojevi onih izseljenika, koji su se iskrcali i prispjeli na izvanevropsko tlo, dok se nimalo ne vodi računa o izseljenicima koji se vraćaju. A ipak taj posljednji broj smanjuje čitav broj izseljenika i za polovicu.* Bez obzira na nešto pretjeranu ocjenu o udjelu povratnika, Stjepan Radić istaknuo je bit problema statističkoga praćenja iseljeništva.

[69] Registri brodskih kompanija nisu najpouzdaniji izvor. Naime, registrirani su *putnici*, a nije rijedak slučaj, pogotovo poslije 1910. godine, kada prijevoz postaje relativno jeftin, da su iseljenici prezimili u domovini i na proljeće opet krenuli na posao u Ameriku (usp. Antić, 1985.c).

Popisom 1900. ustanovljeno je da 24 913 „zavičajnika Banske Hrvatske" živi u Americi te uz pomoć prethodnog podatka o 194 788 iseljenika u razdoblju 1899.-1913., dobivamo podatak da se do Prvoga svjetskog rata „preko mora" iselilo 215 000 stanovnika Banske Hrvatske. Budući da statistika nije obuhvaćala sve iseljenike, iz Banske Hrvatske do Prvoga svjetskog rata iselilo se oko 300 000 ljudi (Lorković, 1939).

Za Dalmaciju i Istru nije bilo posebna statističkog praćenja iseljavanja, premda se u literaturi često navode „službeni podaci". Riječ je zapravo o autorskim izračunima migracijskog salda za pojedina razdoblja. Tako se često navodi da se iz Dalmacije od 1890. do 1910. iselilo 58 158 osoba (Makale, 1912). Razumije se da migracijski saldo nije „prekomorsko iseljeništvo", iako se glavnina negativne bilance odnosi na tu migracijsku struju.

Iseljavanje iz Dalmacije počelo je ranije nego u ostalim krajevima Hrvatske (značajnije već 60-ih godina 19. stoljeća). Međutim, kako nije bilo statistički praćeno, ocjenjeno je da je iseljavanje iz te hrvatske pokrajine poprimilo katastrofalne razmjere. Je li baš tako? Predočena bilanca to baš ne potvrđuje. Brojke govore da se opća populacija iz popisa u popis povećavala, iako je trend njezina brojčanog rasta zasigurno bio usporen prekomorskom emigracijom. Izrazito emigracijska područja, kao otoci Brač i Hvar, bilježe apsolutni manjak stanovništva tek u razdoblju 1900.-1910. Nema sumnje da je pod dojmom jakog iseljavanja s otoka i dijela priobalja stvorena slika demografske katastrofe Dalmacije.[70] D. Foretić (1969) navodi pak da je od 1900. do 1914. iz Dalmacije emigriralo do 6% stanovništva, a to bi u odnosu na broj stanovnika 1910. godine bilo oko 39 000. Po svemu sudeći u razdoblju od 1880. do Prvoga svjetskog rata iz Dalmacije je u prekomorske zemlje otišlo oko 100 000 stanovnika.

Podaci za Istru (obuhvaća i kvarnerske otoke) također se temelje na računanju migracijskog salda. Tako Lakatoš (1914: 66) navodi: *Poznavaoci istarskih prilika računaju, da je iz Istre emigriralo do 40 000 duša, a samo u zadnjem deceniju* (1900.-1910. op. I.N.) *iselilo se blizu 15 000 duša.*

Predočeni podaci za pojedine hrvatske zemlje upućuju na zaključak da se u razdoblju 1880.-1914. iz Hrvatske (današnji teritorijalni obuhvat) „preko mora" iselilo oko 420 000 osoba, što je 14,0% od prosječnog broja stanovnika.[71]

Nakon Prvoga svjetskog rata osjetno je smanjeno iseljavanje iz Hrvatske. Službeni podaci pokazuju da je u razdoblju 1921.-1929. iz Hrvatske i Slavonije (odnosi se na tradicionalne pokrajine) u prekomorske zemlje otišla 55 641 osoba, a iz Dalmacije 22 758, dakle ukupno 78 399 ljudi (*Statistički godišnjak 1929*, 1932).[72] Nakon 1929. godine (i) zbog gospodarske krize koja je zahvatila glavne zemlje imigracije, dolazi do daljnjeg smanjenja iseljavanja u prekomorske zemlje. Tako se od 1930. do 1939. godine iz Banovine Hrvatske iselilo oko 25 700 osoba, a povijesne pokrajine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija dale su glavninu tih iseljenika (Horvat, 1940). Iz toga proistječe da se od 1919. do 1939. iz Hrvatske (bez krajeva pod Italijom) iselilo oko 107 000 ljudi.

---

[70] Tako npr. Holjevac (1967) navodi da se s obalnog i otočnog područja Hrvatske (Dalmacija i Istra u tradicionalnom smislu, dakle s kvarnerskim otocima) do Prvoga svjetskog rata iselilo 350 000 ljudi (to je oko 44% stanovništva obiju pokrajina 1910. godine). Osnovano možemo posumnjati i u približnu točnost tog podatka, pogotovo ako se uzmu u obzir podaci o migracijskoj bilanci; brojka je svakako pretjerana jer bi inače to rezultiralo i smanjenjem apsolutnog broja stanovnika ovih krajeva.

[71] Prekomorsko iseljavanje iz Hrvatske bilo je u razmatranom razdoblju nešto iznad europskog prosjeka. Računa se da je u razdoblju 1846.-1924. iseljenički kontingent u prosjeku činio 12,3% europskog stanovništva (Stalker, 2000).

[72] Objektivno, statistika i nije mogla obuhvatiti sve iseljenike jer su primjerice mnogi pomorci ostajali u lukama Novoga svijeta postavši tako „iseljenici bez putovnice".

Navedenoj brojci valja pribrojiti i prekomorske iseljenike iz Istre. Računa se da je od 1918. do 1935. iz Istre, Trsta i Gorice preko 25 000 Hrvata i Slovenaca krenulo u Ameriku (Radetić, 1944). Možemo pretpostaviti da je glavnina iseljenika bila iz Istre, otprilike 18 000 osoba.

Pribrajanjem broja iseljenih iz Istre prethodnom podatku dolazimo do zaključka da je u međuratnom razdoblju s teritorija današnje Hrvatske „preko mora" otišlo oko 120 000 stanovnika. Konačno, za cijelo razdoblje od 1880. do pred Drugi svjetski rat prekomorski iseljenički kontingent iznosi oko 540 000 osoba; 9 000 osoba prosječno godišnje ili 16,1% prosječne populacije 1880.-1940. Pri procjeni je uzeta u obzir činjenica da je postojala i povratna struja. U početku prekomorskog iseljavanja povratak je bio nešto učestaliji, ali se u prosjeku može računati na dvadesetak posto povratnika.[73]

Sama po sebi brojka upozorava na značajne demografske i druge posljedice. Činjenica da je iseljavanje, u prostornom pogledu, imalo selektivno obilježje, upućuje na demografske poremećaje i depopulaciju pojedinih krajeva Hrvatske. Podaci o iseljavanju na razini manjih administrativno-teritorijalnih jedinica postoje samo za Bansku Hrvatsku i to za razdoblje od 1901. do 1910. godine, dok se za druge krajeve valja osloniti na stručnu literaturu.

U Banskoj Hrvatskoj najjače je iseljavanje bilo iz triju županija (tabl. 29): Modruša-Rijeke, Like-Krbave i Zagreba. Krški krajevi Gorskoga kotara i Like, Kordun i dio Banovine te Žumberak i karlovačko pokuplje dali su dvije trećine svih prekomorskih iseljenika Banske Hrvatske, ili prema našoj procjeni više od dvije petine ukupnog broja prekomorskih iseljenika iz Hrvatske (današnji teritorij).

Na razini upravnih kotara najjače je iseljavanje zabilježeno u kotarima Delnice, Crikvenica, Vrbovsko i Jastrebarsko (*Statistički atlas*, 1915). Ističe se i prostrana zona u kojoj je prosječna stopa emigracije dvostruko veća od prosjeka za Bansku Hrvatsku. Čine je kotari: Ogulin, Vojnić, Karlovac, Topusko, Pisarovina i Glina. Najslabije iseljavanje, manje od 1 na 1 000 stanovnika, imali su kotari Hrvatskog zagorja, i to Krapina, Zlatar i Sveti Ivan Zelina.

Tablica 29. Iseljavanje iz kraljevina Hrvatske i Slavonije u prekomorske zemlje 1901.-1910, prikaz po tadašnjim županijama*

Županija*	Iseljenici		Prosječno godišnje iseljavanje**
	broj	%	
Modruš-Rijeka	31 160	24,35	13,16
Lika-Krbava	10 695	8,36	5,19
Zagreb	41 603	32,51	7,41
Varaždin	5 102	3,99	1,75
Bjelovar-Križevci	15 224	11,99	4,80
Požega	7 309	5,71	2,97
Virovitica	8 402	6,56	3,29
Srijem***	8 470	6,62	2,15
Hrvatska i Slavonija	**127 965**	**100,00**	**5,12**

* Zajedno s upravnim gradovima.
** Prosječni broj iseljenika na 1 000 stanovnika prosječne populacije 1900.-1910.
*** Dio županije Srijem nije izlučen premda nije u sastavu današnje Hrvatske; može poslužiti (aproksimativno) kao nadomjestak za Međimurje i Baranju koji su bili u sastavu Ugarske.
Izvor: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, knj. I (1913) i knj. II (1917).

[73] Namjera privremenog boravka u inozemstvu jedno je od obilježja našeg iseljeništva. No tijekom vremena i stjecanjem raznih okolnosti iseljenici su produljivali boravak da bi veći dio njih trajno ostao u novoj domovini. Tako npr. Derado i Čizmić (1982) navode da se samo oko 15% iseljenih Bračana vratilo u domovinu.

Iseljavanje u prekomorske zemlje nije podjednako zahvatilo ni sve krajeve Dalmacije. Splitski *Zadrugar* (1913, br. 10) piše da u Dalmaciji postoji „iseljenički i neiseljenički rayon". Pvome su pripadali makarski, supetarski, hvarski, korčulanski te dubrovački (i kotorski) kotar, a drugome: splitski, benkovački, kninski, metkovićki, sinjski, šibenski i zadarski. Možemo zaključiti da je jače iseljavanje bilo s otoka i južnodalmatinskog priobalja.

Iseljavanje iz Istre, kako je već rečeno, nije bilo statistički praćeno, tako da nemamo ni podatke o regionalnim razlikama u iseljavanju. Ipak, s obzirom na gospodarsko i opće zaostajanje unutrašnjosti Istre u odnosu na (zapadno) priobalje, možemo pretpostaviti da je u iseljavanju natproporcionalno sudjelovalo stanovništvo unutrašnjosti i otoka (Cres, Lošinj i Krk, koji su administrativno pripadali Istri).

Zašto su upravo navedeni krajevi bili jače zahvaćeni prekomorskim iseljavanjem? Kada je riječ o Banskoj Hrvatskoj, odnosno o njezinu izrazito emigracijskom području, valja prije svega imati na umu naslijeđenu naseljsku strukturu. Lika, Gorski kotar, Žumberak i Kordun, naseljavani su u specifičnim uvjetima, bilo kao zbjeg, bilo planskom kolonizacijom radi zaštite državne granice (ili prisilno kao u slučaju senjskih uskoka u Žumberku). Dakle taj prostor, koji uglavnom nije privukao stanovništvo svojim prirodnim resursima (a tada je obradiva zemlja bila najprivlačniji resurs), postao je s vremenom prenapučen, a problem viška agrarnog stanovništva još je više potenciran razvojačenjem granice. U tim agrarno siromašnim krajevima stanovništvo je živjelo u posvemašnjoj oskudici, i čim su se otvorile mogućnosti za bolji život negdje drugdje, počelo je nezaustavljivo seljenje (najprije sezonsko cirkuliranje, a potom trajno iseljenje). Čini se da je bio dovoljan i slabašni poticaj da u danim okolnostima „pomakne" stanovništvo s njihovih siromašnih ognjišta. No potisnih čimbenika je bilo više, i to vrlo jakih.

Uz takvu predispoziciju do punog su izražaja došli i drugi temeljni čimbenici prostorne selekcije emigracije: informacija i prometna dostupnost. Valja znati da su krajišnici bili u sastavu jedinica koje su se borile u raznim krajevima Europe i da su dolazili do informacija o „vanjskom" svijetu. Tako je bilo i s informacijom o velikim mogućnostima koje nudi Novi svijet. Vrlo povoljan prometno-geografski položaj, blizina velikih lučkih središta te relativno dobra prometna povezanost (ceste i prilično rano izgrađena magistralna željeznička pruga) imali su značajnu ulogu u „otvaranju" kraja i presudno utjecali na masovnu emigraciju.

Da „otvorenost" kraja može biti presudan čimbenik u masovnoj emigraciji dokazuje i primjer Dalmatinske zagore. Stanovništvo tog dijela našeg krša najslabije se i najkasnije uključio u prekomorsko iseljavanje. Time je opet potvrđena jedna od spoznaja: da se nije uvijek iseljavalo odanle odakle je trebalo, već i odakle je bilo moguće. Prometna izolacija, patrijarhalni odnosi, naturalno i polunaturalno gospodarenje (bilo je više žita i stoke, a to čini osnovu seljačke autarkije) nisu omogućivali iseljavanje iz Zagore u onom obujmu kakav je bio u priobalju i na otocima.

Nasuprot „zatvorenoj" Zagori, stanovništvo priobalja i otoka vrlo rano je znalo za „obećanu zemlju Ameriku" (duga pomorska tradicija), a dobra prometna povezanost s Trstom (brodske veze) učinila je da Primorje, koje je bilo čvrsto povezano s vanjskim društveno-gospodarskim zbivanjima (prisjetimo se samo „vinske klauzule", v. bilješku 60), postane ishodištem snažne prekomorske iseljeničke struje.

Primjer Hrvatskoga zagorja je posebno zanimljiv. To je siromašan i prenapučen kraj, ali unatoč prometnoj i informacijskoj dostupnosti, kad je posrijedi prekomorsko iseljavanje, „najneiseljeničkiji" je kraj Hrvatske. Taj bi se fenomen mogao ovako objasniti: *Iz tih krajeva s područja varaždinske županije, najmanje je ljudi ostavljalo svoju kuću i odlazilo u Ameriku, iako su ti krajevi bili prenapučeni. Zagorci naročito vole*

svoje vinograde, vino nije bilo tržni proizvod, trošilo se u domaćinstvu, to je bila hrana. Treba spomenuti da su se mnogi seljaci iz Zagorja bavili sitnom trgovinom (...) išli su seljaci na nadnicu, radili su na poljima plemićkih dobara. Manji dio našao je posla u rudnicima ugljena. Te prilike i životni uvjeti, neka ljubav za svoj kraj, usporavali su veći odliv stanovništva u prekomorske zemlje (Stojsavljević, 1973: 357).

Nakon Prvoga svjetskog rata, kako je već istaknuto, nije došlo do bitne promjene gospodarskih prilika u Hrvatskoj, pa su agrarno prenapučeni siromašni krški krajevi i dalje ostali ishodišta prekomorskog iseljeništva. Kako je već tada „očvrsnula" i tradicija iseljavanja, može se reći da „preko mora" odlazi uglavnom stanovništvo tradicionalnih iseljeničkih krajeva: Gorskoga kotara, Like, karlovačkog Pokuplja, Žumberka i Dalmacije (posebice srednjodalmatinskih otoka i Korčule).[74] Tradicionalnim iseljeničkim krajevima priključuju se i dijelovi Dalmatinske zagore i priobalja. U Istri je, pak, prekomorskim iseljavanjem bila zahvaćena pretežito unutrašnjost, dijelom zbog tradicije, a još više zbog činjenice da su u unutrašnjosti živjeli uglavnom Hrvati, a oni su bili izloženi političkim i ekonomskim pritiscima te tako u većem broju napuštali svoje domove i zavičaj.

4.1.1.2. Iseljavanje u europske zemlje

U vrijeme masovnog prekomorskog iseljavanja europske zemlje nisu jače privlačile stanovništvo Hrvatske. Prema službenim statističkim podacima, od 1901. do 1910. iz Banske Hrvatske u druge krajeve Austro-Ugarske iselila su se 18 144 čovjeka, a u druge europske zemlje 11 716 ljudi, dakle ukupno 29 860. Za Dalmaciju i Istru nema podataka o iseljavanju u europske zemlje.

Nakon Prvoga svjetskog rata iz hrvatskih krajeva, posebice iz Istre, odlazi „austrijsko" stanovništvo, odnosno šaroliki sastav iz više zemalja Monarhije (o tome više na sljedećim stranicama u okviru razmatranja iseljavanja kao posljedice ratova). Što se pak tiče uobičajene (ekonomske) emigracije, europska struja je i dalje u sjeni prekomorske. Tek od 1923. počinje rasti broj „europskih migranata" zbog restriktivnih useljeničkih mjera u SAD-u, a najvišu točku doseže 1929., od kada naglo pada zbog svjetske ekonomske krize. Nakon nekoliko godina opet jača europska iseljenička struja, koja uoči Drugoga svjetskog rata doseže svoj drugi maksimum. Ukupno je tako s teritorija Banovine Hrvatske od 1927. do 1939. u europske zemlje otišlo 46 686 osoba (Čizmić, 1976). To su bili uglavnom poljoprivredni, šumski i industrijski radnici koji su odlazili pretežito u Francusku i Belgiju, a pred rat se posebice povećao broj radnika loji su išli u Njemačku (1940. godine 7 475 osoba iz Banovine Hrvatske; Horvat, 1940). No valja istaknuti da se veliki dio emigranata vratio u domovinu.[75]

Iz Istre se također odlazilo u europske zemlje, i to prije svega kao plod protuslavenske politike talijanskih vlasti. Tako se iz Istre, Trsta i Gorice od 1918. do 1935. u Francusku i Belgiju iselilo oko 5 000 Hrvata i Slovenaca (Radetić, 1944). Možemo pretpostaviti da je barem polovina njih bila iz dijela Istre koji je sada u sastavu Hrvatske. Na temelju predočenih i nekih drugih parcijalnih podataka možemo procijeniti da se od 1880. do Drugoga svjetskog rata (bez iseljavanja vezanog uz Prvi svjetski rat) iz Hrvatske u europske zemlje nepovratno iselilo oko 40 000 osoba.

Ni ta emigracijska struja nije podjednako zahvaćala sve krajeve Hrvatske. No zbog pomanjkanja podataka za cijelu Hrvatsku, prostornu selektivnost tog ise-

[74] Splitsko *Novo doba* u broju 120 od 24. svibnja 1925. donosi vijest da je iz Blata i Vele Luke zajedno s prethodnim transportom (21. travnja 1925) otišlo oko 1 200 stanovnika, što je 8,6% od ukupnog broja stanovnika tih općina. Računa se da je s otoka Korčule do kraja 1928. godine iselilo oko 3 000 stanovnika (Mirošević, 1988).

[75] U razdoblju 1930.-1939. broj povratnika iz europskih zemalja bio je čak 88% od broja otišlih u istom razdoblju (Čizmić, 1976).

ljavanja možemo spoznati samo za Bansku Hrvatsku i to za razdoblje 1901.-1910. Moglo se pretpostaviti da i u toj emigracijskoj struji najviše sudjeluju „pasivni" krajevi, ali se pokazalo da je to samo djelomično točno. Naime, apsolutno i relativno najveći odlazak u europske zemlje bilježi Ličko-krbavska županija (više od petine ukupnog kontingenta od 22 544 osobe; *Statistički godišnjak kralj. Hrvatske i Slavonije, knj. I* /1913/ i *knj. II* /1917/). Slijede Požeška, Varaždinska, Virovitička županija itd., dok su najslabije iseljavanje imale Bjelovarsko-križevačka i Zagrebačka županija.

Budući da nema statističkih podataka o iseljavanju u europske zemlje nakon Prvoga svjetskog rata na razini manjih regionalnih (administrativnih) jedinica, nije moguće egzaktno utvrditi prostornu selektivnost te migracijske struje. Međutim, možemo osnovano pretpostaviti da je glavnina iseljenika bila iz „pasivnih" krajeva jer promjenom državnih granica Austrija i Ugarska nisu više bile lako dostupne migrantima iz Središnje i Istočne Hrvatske kao u prijeratnom razdoblju (a nisu više bile ni tako atraktivne za stranu radnu snagu), dok su s druge strane mnogo lošije gospodarske prilike u krškim krajevima bile snažan potisni čimbenik odlaska u daleke europske zemlje (Francusku i Belgiju npr.). Pokazalo se dakle da je i europska iseljenička struja, premda znatno slabija od prekomorske, prostornom selektivnošću pridonijela diferenciranome demografskom razvoju Hrvatske.

4.1.1.3. Vanjska migracija kao posljedica dvaju svjetskih ratova

Poznato je da je nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata dolazilo do velikih političko-teritorijalnih promjena u ovom dijelu Europe, a kao neodvojiva prateća pojava zbivala se i migracija stanovništva preko državnih granica. Sve to ostavilo je duboki trag u demografskom razvoju i na tlu Hrvatske.

Nakon rata i raspada Austro-Ugarske nastala je velika migracija stanovništva prema matičnim zemljama. Valja podsjetiti da je u hrvatske krajeve veliki dio upravno-administrativnog aparata, gospodarstvenika, stručnjaka i drugih dolazio iz Austrije, Ugarske, Češke i drugih zemalja Monarhije. Taj se šaroliki kontingent stanovništva tijekom rata i nakon njega zajedno sa svojim obiteljima „povukao" u matične zemlje. Kolik je obujam tog iseljenog kontingenta iz Hrvatske? O tome nemamo podataka, ali nema sumnje da je kod takvih „političkih" migracija bila riječ o razmjerno velikom broju. U Hrvatskoj je bilo prilično „doseljenika" po službi (na željeznici su primjerice svi važniji službenici bili Mađari). Usto, u sastav Kraljevine SHS ušao je i dio teritorija koji je do tada bio pod izravnom upravom Ugarske (Međimurje, Baranja), što je i dio prethodno koloniziranog seljaštva potaknulo na iseljavanje. Posebno je jaka „repatrijacija" bila iz Istre (Pula je izgubila svoju osnovnu funkciju). Procjenjujemo da je u ovoj ratnoj i neposredno poratnoj emigraciji sudjelovalo do **160 000** ljudi.

Drugi svjetski rat, kao i administrativno-teritorijalne i društveno-političke promjene vezane uz njega, potaknuo je još veći val iseljavanja iz Hrvatske nego Prvi svjetski rat. Emigracijski kontingent se formirao ovako:

- -osobe ostale u inozemstvu kao ratni zarobljenici ili prisilni radnici,
- -izbjeglice,
- -poražene vojne snage koje su se povukle s okupatorom,
- -optanti, tj. stanovnici pripojenih krajeva koji su se opredijelili za iseljavanje u Italiju,
- -iseljeni Nijemci, Česi, Mađari, Poljaci i pripadnici drugih nacionalnih skupina,
- -prebjezi u prvim poratnim godinama.

Prema Žerjaviću (1989) u razdoblju 1939-1948. emigriralo je iz Hrvatske je (današnji teritorij bez pripojenih krajeva) 157 000 osoba. No, kako smo 1939. i 1940. god. obuhvatili u analizi međuratne migracije, taj broj valja umanjiti za nekoliko tisuća.

Iz pripojenih krajeva iselilo se do 15. ožujka. 1948. oko 100 000 osoba.[76] Iz toga proistječe da ovaj „ratni" (četiri ratne godine s prvim poratnim godinama) iseljeni kontingent možemo zaokružiti na oko **250 000** ljudi.

Nekoliko mjeseci nakon Drugoga svjetskog rata prihvaćen je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (23. kolovoza 1945.), temeljem kojega je do 1948. godine (do kada je trajalo organizirano seljenje) u Vojvodinu iz Hrvatske naseljeno 9 279 obitelji s 52 863 člana (Stipetić, 1954). Budući da je Hrvatska danas neovisna država, odlučili smo u povijesnom pregledu vanjske migracije migraciju s bivšim jugoslavenskim republikama tretirati kao vanjsku. Iseljeni kontingent u druge republike Jugoslavije (danas samostalne države) možemo procijeniti na oko **70 000**.

U ratnome i poratnom razdoblju zbivalo se i jako doseljavanje u Hrvatsku. Koliko je ljudi doselilo, teško je procijeniti. No bilanciranjem (tabl. 33) dolazimo do broja od **168 000** doseljenika u razdoblju 1940.-1948.

4.1.1.4. Rekapitulacija dinamike iseljavanja 1880.-1948.

U prethodnoj analizi razmotrili smo neka relevantna obilježja vanjske migracije iz Hrvatske. Podsjetimo se: od 1880. do kraja Drugoga svjetskog rata (točnije do popisa 1948.) s teritorija Hrvatske iselilo se (aproksimacija):

	broj osoba
prekomorsko iseljavanje do Drugoga svjetskog rata	540 000
iseljavanje u europske zemlje do Drugoga svjetskog rata	40 000
iseljavanje „austrougarskog" stanovništva povezano s Prvim svj. ratom	160 000
iseljavanje povezano s Drugim svjetskim ratom	250 000
iseljavanje u sklopu tzv. savezne kolonizacije	70 000
ukupno 1880.-1948.	**1 060 000**

U nepunih sedam desetljeća iz Hrvatske se iselilo **1 060 000** osoba ili 31,1% prosječnog broja stanovnika, a to je prosječno godišnje oko 15 558 osoba.

Vitalno-statistička metoda, kojom se izračunava najmanji mogući broj iseljenika, jasno potvrđuje da je riječ o velikome iseljeničkom kontingentu (tabl. 30).[77]

Prema predočenim podacima najmanji mogući obujam iseljavanja iz Hrvatske u razdoblju 1880.-1948. iznosi **600 000** osoba. S gledišta demografskog razvoja znakovit je podatak da od 1900. godine ni u jednome međupopisnom razdoblju (1914. i 1940. godinu uvjetno ćemo uzeti kao popisne godine) nije zabilježen pozitivan migracijski saldo. Zapažamo da negativni saldo kulminira za vrijeme svjetskih ratova, a da je u razdobljima mira najizrazitiji višak iseljenih nad doseljenima bio od 1900. do 1910. godine.

[76] Žerjavić bilanciranjem dolazi do 108 500 iseljenih, ali taj broj valja umanjiti za čisti demografski gubitak, tj. umanjeni natalitet i to za oko 5 500 osoba.

[77] Migracijski saldo (S) dobije iz izraza: $S = P_2 - (P_1 + Pp)$
gdje je P_2 broj stanovnika određenog područja na kraju promatranog razdoblja, P_1 broj stanovnika početkom razdoblja, Pp prirodna promjena (apsolutno) u promatranom razdoblju. Dakle rabe se podaci popisa stanovništva i demografske (vitalne) statistike. Dobije se razlika između stvarno popisanog broja stanovnika (P_2) i (očekivanog) broja stanovnika koji bi bio popisan da je stanovništvo između dvaju popisa brojčano raslo (ili se smanjivalo) samo na osnovi prirodne promjene ($P_1 + Pp$). Rezultat znači razliku između broja doseljenih i iseljenih.

Tablica 30. Saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske 1880.-1948.

Međupopisno razdoblje*	Broj stanovnika	Prirodna promjena između dva popisa (*Pp*)	Očekivani broj stanovnika na temelju *Pp*	Migracijski saldo
1880.	2 506 000		-	
		352 000		- 3 000
1890.	2 855 000		2 858 000	
		303 000		4 000
1900.	3 162 000		3 158 000	
		434 000		-135 000
1910.	3 461 000		3 596 000	
		175 000		-55 000
1914.	3 581 000		3 636 000	
		18 000		-156 000
1921.	3 443 000		3 599 000	
		400 000		-58 000
1931.	3 785 000		3 843 000	
		380 000		-45 000
1940.	4 122 000		4 165 000	
		- 190 000		-152 000
1948.	3 780 000		3 932 000	
ukupni migracijski saldo 1880.-1948.				- 600 000

* Napomena: Sve računske „stavke" zaokružene su na 1 000.

* Godine 1914. i 1940. nisu bile popisne i podaci su procijenjeni.

Izvor: Za ukupan broj stanovnika Korenčić, 1979; za 1914. godinu Gelo, 1987; za 1940. procijenio autor ekstrapolacijom trenda. Prirodna promjena izračunana temeljem godišnjih stopa prirodne promjene preuzetih iz: Gelo, 1987.

4.1.1.5. Utjecaj iseljavanja na demografske promjene u Hrvatskoj 1880.-1948.

Iseljavanje stanovništva iz Hrvatske dugotrajan je i kontinuiran proces koji je od 1880. do 1948. „odnio" oko 1 060 000 stanovnika. Glavninu iseljenika (oko tri četvrtine kada je riječ o prekomorskom iseljavanju) dala su područja koja partcipiraju u teritoriju Hrvatske tek s nešto više od trećine (oko 21 000 km^2), to su: priobalje i otoci, Gorski kotar, Lika , Žumberak, karlovačko Pokuplje i Kordun. Jasno je da je takav odljev stanovništva izravno utjecao na smanjenje broja ukupnoga stanovništva, tj. depopulaciju tih krajeva.[78]

[78] Čak je i povratak iseljenika dijelom pridonio pražnjenju emigracijskih krajeva, i to zato što su mnogi povratnici stečenim kapitalom kupili imanja (ili započeli neku poduzetničku aktivnost) u plodnijim i prometnijim krajevima Hrvatske. No, o tome će biti govora u analizi unutarnje migracije.

Emigracija najjače zahvaća kontingent stanovništva u dobi 20-45 godina; djeluje trenutačno na poremećaje u dobnoj strukturi, a često stvara i „viškove" žena u sastavu stanovništva prema spolu. Tako je bilo i u našem slučaju. U dobi od 20 do 39 godina bilo je 58% iseljenika iz Banske Hrvatske (prosjek za razdoblje 1910.-1912., prema Lakatoš, 1914), a slično je bilo i u drugim hrvatskim krajevima. Iz Dalmacije je iseljavao najproduktivniji i najvitalniji dio stanovništva. Najviše iseljenika bilo je u dobi između 18 i 30 godina, 49,3%, te ispod 18 godina (dakle djeca koja su iselila s roditeljima), 17,8%. Iseljenika starijih od 50 godina bilo je 2,9% (podaci se odnose na prvo desetljeće nakon Prvoga svjetskog rata; Mirošević, 1988). Ustvrdili smo da izravni gubici iseljavanjem u razdoblju 1880.-1948. iznose više od četvrtine prosječne populacije (točnije 31,1%). To znači, s obzirom na spomenuti stupanj selektivnosti prema dobi, da je izgubljeno više od dvije petine fertilnog i za rad najsposobnijeg stanovništva. Dakako, to je u odnosu na prosječnu populaciju Hrvatske, ali imajući u vidu prostornu selektivnost tog procesa, možemo reći da je u izrazito emigracijskim krajevima fertilni kontingent (muškog) stanovništva bio više nego prepolovljen.

Takvo smanjivanje najvitalnijega kontingenta nesumnjivo je rezultiralo i smanjenjem broja rađanja. Tako se odgođeni ili dugoročni učinak emigracije na razvoj stanovništva osjećao i nakon isteka jednoga ili dvaju desetljeća. Riječ je o utjecaju „krnjih" naraštaja (nastalih emigracijom dijela fertilnog kontingenta) na buduću razinu rodnosti. Odgođeni učinak emigracije može se donekle spoznati i iz podataka o kretanju rođenja u Hrvatskoj. Godine 1909., u vrijeme najjačeg iseljavanja, zabilježen je najveći broj rođenja, 141 110; 1921. godine bilo je 122 691 rođenja, 1931. g. 119 466 te 1940. g. 93 161. Od 1910. broj rođenja smanjivan je prosječno 1% godišnje. No na takvu dinamiku smanjenja rodnosti osim iseljavanja utjecali su rat te sekularno (tranzicijsko) smanjenje nataliteta.

U nemogućnosti da analiziramo kretanje broja rođenja za izrazito emigracijska hrvatska područja (skupnih statističkih podataka nema pa bi valjalo rabiti matične knjige za pojedina naselja) moramo se osloniti na primjere izrazitih emigracijskih krajeva (naselja). Tako je na otoku Braču (bez naselja Bobovišća, Novo Selo i Pražnica za koja nisu sačuvane matične knjige) broj živorođenih u razdoblju 1900.-1910. iznosio 2 462 ili 238,8 prosječno godišnje, a u razdoblju 1910.-1931. bio je 1 319 ili 60,0 prosječno godišnje (Derado, Čizmić, 1982). Drugi je primjer naselje Baška na otoku Krku: 1900.-1909. bilo je 665 živorođenih (prosječno godišnje 66,5), 1910.-1919. g. 570 (57), 1920.-1929. g. 530 (53), 1930.-1939. g. 360 (36), 1940.-1949. g. 195 (19,5) (Chudy, 1960). Treći je primjer mrkopaljski kraj: 1900.-1909. g. 1 520 živorođenih (prosječno godišnje 152), 1910.-1919. g. 740 (74), 1920.-1929. g. 1 125 (112,5), 1930.-1939. g. 1 120 (112), 1940.-1949. g. 545 (54,5) (Crnić, 1962). Zapažamo da je u sva tri slučaja u razmatranom razdoblju došlo do višestrukog smanjenja mase rađanja. To je nedvojbeno uvelike posljedica jaka iseljavanja, premda su i ratne nedaće te čimbenici demografske tranzicije imali utjecaja.

Što se, pak, tiče odgođenoga (dugoročnog) učinka iseljavanja na demografski razvoj Hrvatske, možemo procijeniti da je iznosio najmanje koliko i izravni gubitak (pritom mislimo samo na bioreprodukcijski potencijal prve generacije iseljenika). Tako veliki gubitak stanovništva generiran iseljavanjem nije se mogao nadoknaditi jer se i poslije iz Hrvatske iselio velik broj iseljenika, a sve se odvijalo u okolnostima općeg, sekularnog smanjenja nataliteta. Odraz toga nalazimo, između ostalog, u demografskom pražnjenju prostranih područja Hrvatske već do 1948. godine (usp. sliku 3), a dugoročni (odgođeni) učinci utjecali su i na poslijeratne demografske procese, ponderirajući posebice njihov prostorni (regionalni) aspekt.

4.1.2. Razdoblje 1948. - 2001.

U vanjskoj (međunarodnoj) migraciji stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948.-2001. valja razlikovati tri osnovne struje: a) iseljavanje u Italiju (opcija), b) iseljavanje nakon „otvaranja" granica (odlazak na rad), c) iseljavanje povezano s Domovinskim ratom. Navedeni oblici vanjske migracije razlikuju se prema uzroku, prostornome i vremenskom obilježju, obujmu, posljedicama i drugim značajkama.

4.1.2.1. Iseljavanje u Italiju (i drugo trajno iseljavanje)

Do početka 60-ih godina vanjska se migracija stanovništva Hrvatske odvijala u okolnostima „zatvorenih granica". No to ne znači da je bila beznačajna, dapače, bila je vrlo jaka. Naime, zbivao se specifičan oblik emigracije, usko povezan s poslijeratnim administrativno teritorijalnim i političkim promjenama.[79]

Potpisivanjem Ugovora o miru između Jugoslavije i Italije 1947. godine, problem iseljavanja, koji je već u prvim poratnim godinama zahvatio Istru i druge pripojene krajeve, poprimio je također velike razmjere.[80] Osim putem opcije, u Italiju se selilo i na temelju otpusta iz jugoslavenskog državljanstva za talijansko, ali se ta mogućnost koristila manje nego optiranje. Snažno je bilo i ilegalno iseljavanje (prebjeg) budući da mnogi potencijalni optanti nisu ispunjavali neki od temeljnih uvjeta (npr. talijanski kao govorni jezik).[81]

Optiranjem, otpustom iz državljanstva i ilegalno iz Hrvatske se u Italiju do 1961. god. iselilo oko 200 000 ljudi, od čega iz hrvatskog dijela Istre oko 160 000, a ostalo iz drugih pripojenih krajeva te drugih krajeva Hrvatske.[82] Dio ovog kontingenta otišao je i prije Sporazuma o opcijama (1947) te je iz inozemstva podnosio molbe za optiranje ili otpust iz državljanstva. Budući da smo 100 000 iseljenih osoba obuhvatili u analizi razdoblja do popisa 1948. godine, ostaje

[79] U dijelu rada koji razmatra vanjsku migraciju kao posljedicu svjetskih ratova ustvrdili smo da je iz hrvatskih krajeva koji su prije Drugoga svjetskog rata bili pod Italijom, u ratu i prvih poratnih godina (do 15. ožujka 1948.), iselilo oko 100 000 osoba. Taj iseljeni kontingent, zajedno s kontingentom iseljenih pripadnika njemačke i drugih narodnosti, obuhvatili smo u okviru „ratnih" vanjskih migracija. U poslijeratno razdoblje uključujemo zbivanja tek od prvoga poslijeratnog popisa, dakle od 15. ožujka 1948.

[80] Potpisivanjem Ugovora o miru u Parizu (veljača 1947, stupio na snagu 15. rujna 1947.), Pula i dio Istre, Rijeka i Zadar te otoci koji su nakon Prvoga svjetskog rata pripali Italiji pripali su Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji, a Trst, Koparština i Bujština podijeljeni su u Zonu A (Trst) pod savezničkom vojnom upravom i Zonu B (Koparština /kasnije pripala Sloveniji/ i Bujština /pripala Hrvatskoj/) pod jugoslavenskom vojnom upravom. Prema odredbama članaka 19. i 20. tog ugovora i Sporazuma o opciji (Službeni list FNRJ, br. 109/1947) optanti su za odlazak u Italiju morali ispunjavati sljedeće uvjete:

-prebivalište na pripojenom području na dan 10. lipnja 1940 (datum ulaska Italije u rat),
-talijansko državljanstvo na dan 15. rujna 1947. (datum stupanja na snagu Ugovora o miru),
-talijanski kao govorni jezik.

Drugi sporazum o opcijama za talijansko državljanstvo bio je prihvaćen 1951. godine (Sl. list FNRJ, br. 1/1951. i 12/1951). Treći sporazum potpisan je 1964. godine. Konačno, mogućnost optiranja predviđa i Osimski sporazum iz 1975.

[81] Iz unutrašnjosti Istre, zbog slabijeg udjela Talijana u ukupnom stanovništvu, bilo je više prebjega nego iz drugih pripojenih krajeva. Podaci za općinu Pazin pokazuju svu silinu tog egzodusa. Od 1948. do 1969. opcijom se iselilo 5 029 osoba, otpustom iz državljanstva 1 119, ilegalno 2 292, dakle ukupno 8 440 osoba ili 29,2% ukupnog broja stanovnika 1945. godine (Nejašmić, 1980).

[82] Jasniju sliku *istarskoga egzodusa* zamagljuje činjenica da je prije i poslije Drugoga svjetskog rata bilo jako doseljavanje u Istru. Budući da nedostaju podaci o broju doseljenika to ni koristeći se migracijskim saldom nije moguće utvrditi obujam emigracijske struje. Procjene se kreću u rasponu od 100 000 do 350 000. S obzirom na ukupnu populacijsku masu Istre i drugih pripojenih krajeva, potonji je broj nedvojbeno pretjeran. Prema studiji grupe autora *Storia di un esodo - Istria 1945 -1956.*, Trst, 1980 (navedeno prema Giuricin, 1986), Istru je napustilo (uključivo i njezin slovenski dio) više od 200 000 stanovnika. Holjevac (1967), inače dobar poznavatelj prilika u Istri prvih poratnih godina, navodi da je u razdoblju 1945.-1961. iz Istre otišlo 143 739 osoba.

ustvrditi kako se nakon popisa 1948. u Italiju iselilo oko 100 000 osoba. Većina je otišla do 1954. godine, no nisu se iseljavali samo Talijani, kako se često navodi, veći i velik broj Hrvata. Ilegalno iseljavanje (prebjeg) bilo je najbrojnije nakon prestanka (a prije obnove) optiranja, pretežno u razdoblju 1955.-1960. (Nejašmić, 1980). Značajan dio optanata i prebjega reemigrirao je u prekomorske zemlje.[83]

U međupopisnom razdoblju 1948.-1953. odvijala se i živa repatrijacija Mađara, Čeha i Slovaka (Nijemci su uglavnom iselili potkraj rata i u prvim poratnim godinama; obuhvaćeni su dakle u „ratnoj" emigraciji). Hrvatsku je napustilo 7-10 tisuća osoba tih nacionalnosti (Rajaković, 1957). Iseljavalo se i na temelju „spajanja obitelji", a korištene su i druge pravne mogućnosti. Možemo procijeniti da se u razdoblju od 1948. do 1961. godine (60-ih se otvaraju granice i ekonomskim emigrantima, iako ne široko) iz Hrvatske iselilo oko **200 000** stanovnika (od čega se polovina odnosi na *istarski egzodus*).

Opisani iseljenički tok izravno je utjecao na populacijsku regresiju u makroregiji Sjeverno hrvatsko primorje. Vidjeli smo (tabl. 9) da je u razdoblju 1948.-1953. depopulacijom bilo zahvaćeno 72,5% naselja te makroregije te da je u njoj zabilježena najdublja demografska depresija (smanjenje broja stanovnika u skupini depopulacijskih naselja 14,6%). Dugoročni (odgođeni) učinak tako jake emigracije došao je do punog izražaja u kasnijim međupopisnim razdobljima.[84] Unutrašnjost Istre i otoke Cres i Lošinj obilježava izrazita depopulacija; izražena je pojava 50-postotne depopulacije i veće (usp. sl. 7). Očigledno je masovna emigracija u Italiju (uz nešto kasniju unutarnju migraciju) bitno utjecala na svekoliko demografsko pražnjenje prostranih dijelova Sjevernoga hrvatskog primorja. Sve je to negativno utjecalo na cjelokupan razvoj (reprodukciju) stanovništva Hrvatske.

4.1.2.2. Iseljavanje nakon „otvaranja" granica (odlazak na rad) 1961.-1991.

Početkom 60-ih godina započinje nova etapa stoljetnog dinamičnog procesa vanjske migracije stanovništva Hrvatske. Nakon razdoblja „zatvorenih granica" u kojem je, kako smo ustvrdili, emigracija imala specifična obilježja, dolazi do obnavljanja ekonomske emigracije, iako ne u potpunosti u klasičnom obliku. Naime, otvaraju se europska tržišta radne snage, a tradicionalna prekomorska iseljenička struja gubi nekadašnju dominantnu ulogu. Veliki broj zemalja rada postaje jedno od obilježja suvremene vanjske migracije iz Hrvatske. Usto je jedno od obilježja i odlazak motiviran nezadovoljstvom političkim prilikama u zemlji. Tako su se među ekonomskim migrantima našle i mnoge osobe koje su bile izložene raznim oblicima političko-policijske represije. Za razmatrani problem značajna je i činjenica da se rad u tuđini („privremeni rad u inozemstvu") s vremenom transformira u konačno iseljenje; dio radnika u tuđini postaju trajnim iseljenicima!

Nakon Drugoga svjetskog rata Hrvatska postaje dio nove države čiji je poslijeratni razvojni projekt temeljen na „izgradnji socijalističkog društva" i to forsiranjem urbane industrijalizacije, uz posvemašno zapostavljanje ruralnih područja. Kada govorimo o općim uzrocima iseljavanja svakako su na prvome

[83] Među iseljenim Hrvatima iz Pazinštine čak dvije trećine (Nejašmić, 1980).

[84] Jedna od posebnosti iseljavanja u Italiju putem optiranja bila je i dobna struktura iseljenika. Naime, iseljavale su cijele obitelji, pa tako nije do punog izražaja došla dobna selektivnost (inače tipična za „normalne" migracije). Ipak, primjer Pazinštine pokazuje da je gotovo polovina iseljenika (47,4%) bila u dobi od 18 do 29 godina (Nejašmić, 1980). Imajući u vidu neke specifičnosti iseljenika iz Pazinštine, u odnosu na ukupni kontingent iseljenika, možemo procijeniti da je navedena dobna skupina u ukupnoj masi iseljenih u Italiju zastupljena s oko 30%.

mjestu ekonomski uzroci, ali je međuzavisnost politike i ekonomije u Hrvatskoj došla do punog izražaja. Ne može se, naime, amnestirati politiku, koja je, „izgrađujući socijalizam s ljudskim likom", urodila golemim odljevom „ljudskog kapitala". Hrvatska je ponovno doživjela sudbinu da je središte političke moći izvan nje, a to se nedvojbeno nepovoljno odražavalo na njezin društveno-gospodarski razvoj i u krajnjoj konsekvenciji na obujam iseljeničkog toka.

Istodobno s otvaranjem europskih tržišta rada, u Hrvatskoj se stvarao sve veći udio nedovoljno zaposlenoga i nezaposlenog stanovništva. Ubrzana deagrarizacija i deruralizacija u razdoblju 1956.-1965. izazvale su porast radne snage u nepoljoprivrednim sektorima, ali i sve veću nezaposlenost. Društvenim planom razvoja Jugoslavije 1966.-1970. bilo je predviđeno i usporavanje dinamike zapošljavanja u odnosu na prijašnje razvojne etape; prosječni godišnji porast zapošljavanja trebao je biti 2-3%, što je dvostruko manje nego u razdoblju 1953.-1961 (Wertheimer-Baletić, 1969). Zaokret u politici zapošljavanja koji je pridonio porastu nezaposlenosti izazvao bi nedvojbeno velike socijalne potrese da „ispušni ventil" nije nađen u zapošljavanju ljudi u inozemstvu. Dodatni čimbenik masovnog odlaska na rad bila je mogućnost mnogo veće zarade nego u domovini. Zbog toga inozemno tržište nije „usisalo" samo seljake željne rada izvan poljoprivrede i sigurne zarade te nezaposlene osobe, nego i velik broj zaposlenih osoba (među radnicima u tuđini takvih je bilo 47,4%; prema popisu stanovništva 1971. godine).

Poznato je da službena statistika nije kontinuirano pratila vanjsku migraciju. Za to je bio nužan registar stanovništva, a on ni do danas nije ustrojen. Popisi stanovništva pak tek od 1971. godine obuhvaćaju „građane na radu u inozemstvu", a od 1981. podrobnije i članove obitelji koji s njima borave. Valja istaknuti da se temeljem popisnih podataka može dobiti samo gruba slika vanjske migracije („zamrznuto stanje"). Popisi su posebice nepouzdani u pogledu ukupnog broja hrvatskih građana u inozemstvu; računa se da u prekomorskim zemljama popisom nije obuhvaćeno više od polovine ciljanog kontingenta. Tako manjkavi popisni podaci reprezentativni su prije svega za strukturna obilježja, kao i za spoznaju prostornoga razmještaja migrantskog kontingenta (zemlja rada/boravka, općina/regija podrijetla itd.).

Ukupno se broj radnika u tuđini i članova njihovih obitelji kretao ovako: 1971. godine 254 856 (radnici 224 722, članovi obitelji 30 134), 1981. g. 210 330 (radnici 151 619, članovi obitelji 58 711) i 1991. g. 285 216 (radnici 175 338, članovi obitelji 109 878). Godine 2001. po izmijenjenoj metodologiji popisano je 226 150 hrvatskih građana s boravkom u inozemstvu (obuhvaćeni su oni koji imaju čvršće kontakte s domovinom).[85]

Rad u tuđini („privremeni rad u inozemstvu") kao oblik migracije stanovništva razumijeva *privremeni* boravak u zemlji rada te povratak migranata (barem kao želja prilikom odlaska). No transponiranje privremene vanjske migracije u konačnu je realnost; radnik u tuđini postaje iseljenik. Valja reći da taj prijelaz ovisi o nizu okolnosti u zemlji i inozemstvu, posebice o migracijskoj politici imigracijskih zemalja.

Možemo procijeniti da je u razdoblju 1961.-1991. na „rad u inozemstvo" otišlo oko 450 000 stanovni-

[85] Nepouzdanost popisnih podataka ponajbolje pokazuje usporedba popisa 1981. i 1991. godine. Broj vanjskih migranata povećao se za 35,6%. Posebice se povećao njihov broj u mnogim primorskim (posebice otočnim) općinama. Tako je primjerice Olib 1981. imao 3 migranta, a 1991. čak 571, Lastovo 5 prema 234, Vis 31 prema 482 itd. Razumije se da demografski okljaštreni otoci nisu mogli dati toliki broj „novih" migranata. Uzroke valja tražiti u činjenici da je to područje tradicionalno izvorište prekomorske emigracije. Nakon demokratskih promjena, u ozračju pojačanog zanimanja za događaje u domovini, dio iseljenika je želio „ući" u popis stanovništva pokazujući i time svoje domoljublje (ili je njihova rodbina koja je za njih davala podatke tako osjećala). Prema tome za dio porasta „kriv" je bolji obuhvat popisa.

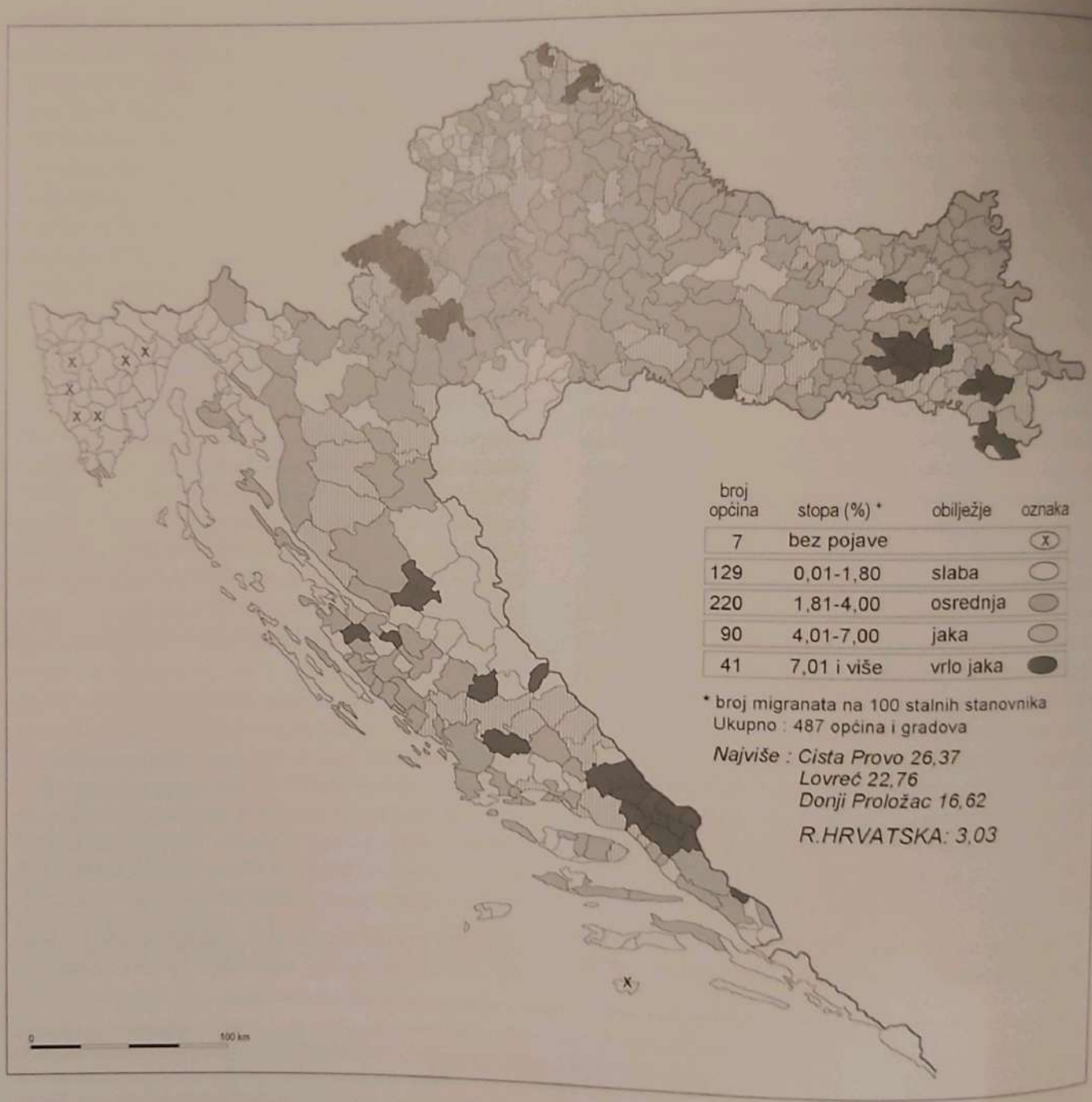

Slika 22. Migranti iz Hrvatske u Njemačkoj; udjel (%) migranata u ukupnom stalnom stanovništvu općine/grada prema popisu 1991. (administrativno-teritorijalna podjela iz 1996.)

ka Hrvatske (kumulativ). Valja znati da je već 1981. godine popisano 97 338 povratnika s „privremenog rada u inozemstvu". Povratnička je struja sigurno bila veća budući da mnogi nisu obuhvaćeni popisom (potpuni obuhvat populacije ionako nije moguć), određeni je broj povratnika umro prije popisa, a u povratnički kontingent nisu ni uvršteni povratnici koji su u inozemstvo otišli prije 1965. godine. Do 1991. godine broj povratnika (kumulativ) najvjerojatnije je dosegnuo oko 150 000 osoba.

Iz toga slijedi da je (procijenjeni) broj „transponiranih" vanjskih migranata, tj, iseljenički kontingent, za razdoblje 1961.-1991. oko **300 000** osoba. Pretvaranje privremene u trajnu emigraciju vjerojatno je imalo sljedeću dinamiku:
1961.-1971. **65 000**, 1971.-1981. **100 000**, 1981.-1991. **135 000**. Od trajno iseljenoga kontingenta na prekomorsku struju se odnosi oko 100 000, a na europsku 200 000. Popisni podaci (makar i nepotpuni) pokazuju da je u prekomorskoj emigraciji natproporcionalno sudjelovalo stanovništvo Dalmacije (godine 1971. 24,4% svih vanjskih migranata bilo je u prekomorskim zemljama, dok je odgovarajući postotak za Hrvatsku bio 12,7%). Udjelom „prekomorskih" u ukupnom broju vanjskih migranata ističu se općine Lastovo (90%), Korčula (81,2%), Zadar (52,2%), Pag (41,5%) itd. Ti podaci pokazuju da se i u suvremenome prekomorskom iseljavanju ističu tradicionalna iseljenička područja (prije svega priobalna i otočna Dalmacija). Očigledno je do izražaja došlo lančano iseljavanje (dozvolu za useljenje lakše je dobila osoba za koju je jamčio netko od iseljene rodbine ili prijatelja). Tako je i suvremena prekomorska emigracija pridonijela demografskom pražnjenju tradicionalno emigracijskih krajeva Hrvatske.

Zbog većeg broja sudionika europska struja je dala glavni pečat suvremenome iseljavanju iz Hrvatske. Unutar europske struje na prvom je mjestu Njemačka (70% od ukupnog broja migranata iz Hrvatske u europskim zemljama 1991. godine). Jedno od obilježja rada u europskim zemljama (a to znači i transponiranja u iseljeništvo) jest da su se u tu migracijsku struju uključili gotovo svi krajevi Hrvatske. To potvrđuje i predočeni kartogram (sl. 22). Pokazalo se da je na regionalnoj razini jedino u Istri stopa migracije u Njemačku slaba (prema administrativno-teritorijalnoj podjelo iz 1996., čak šest općina nema migranata u Njemačkoj). Tome je više uzroka: demografska masa oslabljena istarskim egzodusom, razvoj turizma, koji je apsorbirao dio potencijalnih migranata i činjenica da se iz Istre, kad je riječ o europskim zemljama, na rad odlazilo uglavnom u Italiju (usp. Nejašmić, 1996.c).

4.1.2.3. Migracijska bilanca s drugim jugoslavenskim republikama

Osamostaljenjem Hrvatske nekadašnja unutarnja (međurepublička) migracija postaje vanjska. Taj ćemo oblik prostorne pokretljivosti u retrospekciji bilanciranja (tabl. 32) tako i tretirati. Stoga međurepubličku migraciju u razdoblju 1948.-1991. razmatramo u sklopu vanjske migracije.

Analize temeljene na popisnim podacima pokazuju da je Hrvatska u razmatranom razdoblju imala pozitivnu bilancu s drugim republikama bivše Jugoslavije. To je „zakonita" pojava s obzirom na relativni stupanj razvijenosti Hrvatske u okviru bivše države. Tako je prema popisu 1991. među ukupnim hrvatskim stanovništvom bilo 102 747 doseljenih između popisa 1981. i 1991. godine.[86] Računa se da je preko 95% doseljenika podrijetlom iz drugih republika bivše SFRJ.

Za razdoblje 1948.-1991. ukupna pozitivna bilanca iznosi **181 800** osoba. Godišnji je prosjek „međure-

[86] U vrijeme popisa dio doseljenog kontingenta nalazio se „na privremenom radu u inozemstvu" i već bio transponiran u iseljenike. Stoga navedeni broj doseljenika valja umanjiti za oko 5%.

Tablica 31. Bilanca migracije između Hrvatske i drugih jugoslavenskih republika 1948.-1991.

Međupopisno razdoblje	Doseljeni	Iseljeni	Migracijska bilanca	
			ukupno	prosječno godišnje
1948.-1953.	42 500	40 000	2 500	500
1953.-1961.	106 800	90 000	16 800	2 100
1961.-1971.	144 000	80 000	64 000	6 400
1971.-1981.	140 500	72 000	68 500	6 850
1981.-1991.	98 000	68 000	30 000	3 000
ukupno 1948.-1991.	**531 800**	**350 000**	**181 800**	**4 228**

Izvor: Za bilancu (stupac 4) 1948.-1953., 1953.-1961. i 1961.-1971. Breznik, 1975; za 1971.-1981. Stevanović, Breznik, 1986. Podatak o iseljenima 1971.-1981. Žuljić, 1989; ostali podaci proistječu iz popisa stanovništva, ali nisu predočeni izvorni brojevi; autor je učinio određene korekcije.

publičke" bilance iz jednog u drugo međupopisno razdoblje rastao, da bi u zadnjem zabilježio značajno smanjenje.

Taj oblik prostorne pokretljivosti očigledno je utjecao na brojčani porast ukupne populacije u Hrvatskoj. Međutim, nameće se pitanje je li pridonio i u kolikoj mjeri i prostorno diferencijalnom populacijskom razvoju? U traženju odgovora mogu nam poslužiti i ovi parcijalni pokazatelji. U razdoblju 1971.-1981. od ukupnog broja iseljenih osoba iz Hrvatske u druge krajeve SFRJ (73 076 osoba) bilo je 39,5% Srba (Žuljić, 1989). U većini slučajeva ishodište te migracijske struje vjerojatno je bilo u onim ruralnim krajevima u kojima je jača koncentracija srpskog stanovništva (teško je vjerovati da su se na iseljavanje u većem broju odlučivali Srbi iz razvijenih urbanih sredina). Takvi su Banovina, Kordun, Lika, kninski kraj i dr. Jasno da je i zbog toga u tim područjima dolazilo do smanjenja broja stanovnika, ali je isto tako došao do izražaja i odgođeni (dugoročni) učinak ranijeg iseljavanja (agrarna kolonizacija iz Hrvatske u Vojvodinu glavno je ishodište imala upravo u spomenutim krajevima, usp. Maticka, 1990).

S druge strane, ulazni „međurepublički" migracijski tok bio je usmjeren uglavnom prema urbanim središtima razvijenih područja. U nedostatku sveobuhvatnih podataka, za ilustraciju navedenoga može poslužiti doseljavanje u „Gradsku zajednicu općina Zagreb" (dakle šire gradsko područje). U razdoblju 1976.-1981. Zagreb je primio 30% ukupnog broja doseljenika iz Bosne i Hercegovine (iz koje je i inače najveći broj doseljenika), svakog trećeg doseljenika s Kosova, svakog četvrtog iz Makedonije itd. (Popis 1981, dokumentacija, tabl. 1.2.15). Sudeći prema zagrebačkome primjeru, možemo reći da su i ostala velika urbana središta privukla glavninu tih doseljenika.

Možemo ustvrditi da je u razmatranome razdoblju migracija s drugim republikama pridonijela prostornom prerazmještaju stanovništva Hrvatske, tj. depopulaciji nerazvijenih krajeva i koncentraciji stanovništva u razvijena područja i njihova urbana središta.

4.1.2.4. Vanjska migracija 1991.-2001.

Vanjska migracija je i nakon osamostaljenja Hrvatske značajan tip prostorne pokretljivosti. Prema podacima popisa stanovništva 2001., od ukupno popisanih stanovnika u Hrvatskoj njih 232 966 doselilo se između 1991. i 2001.[87] Kao i u slučaju prijašnjih doseljavanja, više od 95% doseljenika podrijetlom je iz drugih republika bivše SFRJ.

Ratna agresija na Hrvatsku početkom 90-ih izazvala je vrlo jaku migraciju. Vidjeli smo (tabl. 17) da ukupni demografski gubici Hrvatske u Domovinskom ratu iznose 450 000, od čega se na migracijske gubitke kao posljedice rata odnosi 418 500 ili 93%. Većinu migracijske struje izravno je uzrokovao rat (izbjeglice), ali je i ekonomska emigracija bila potaknuta gospodarskom i socijalnom krizom induciranom ratom.

Na temelju rezultata popisâ iz 1991. i 2001. godine, tj. broja doseljenih u međupopisnome razdoblju, te podataka vitalne statistike (i primjene vitalno-statističke metode analize) možemo procijeniti da je u razdoblju 1991.-2001. ukupno iselilo **510 000** osoba, što je 11,1% prosječnog broja stanovnika.[88] Većinu iseljenog kontingenta činili su izbjegli pripadnici srpske manjine; 2001. godine bilo ih je oko **270 000** (usp. Živić, Pokos, 2004). Iz toga proizlazi da se u ostalim iseljeničkim strujama iz Hrvatske iselilo oko **240 000** osoba. Većina se iselila u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje, a manji dio u druge zemlje - republike bivše SFRJ.

Jako iseljavanje bitno je utjecalo na opću depopulaciju. No intenzitet iseljavanja bio je i prostorno različit. Najveći je migracijski gubitak zabilježen u krajevima koji su bili izravno pogođeni ratnim stradanjima. Glavninu tih krajeva je i prije obilježavala demografska regresija, a iseljavanje je dodatno ubrzalo njihov demografski slom (usp. sl. 9).

4.1.2.5. Rekapitulacija dinamike iseljavanja 1948.-2001.

Podsjetimo se: od 1948. do 2001. s teritorija Hrvatske iselilo se (aproksimacija):

	broj osoba
iseljavanje u Italiju (1948.-1961.)	100 000
repatrijacija i drugi oblici iseljavanja (1948.-1961.)	100 000
iseljavanje nakon „otvaranja" granica (1961.-1991.)	300 000
iseljavanje u druge republike bivše države (1948.-1991.)	350 000
iseljavanje uglavnom povezano s Domovinskim ratom (1991.-2001.)	510 000
ukupno 1948.-2001.	**1 360 000**

U pola stoljeća iz Hrvatske se iselilo oko **1 360 000** osoba ili 31,6% prosječnog broja stanovnika; prosječno godišnje oko 25 660 osoba. Vitalno-statistička metoda, kojom se izračunava najmanji mogući broj iseljenika, jasno potvrđuje da je riječ o velikome iseljeničkom kontingentu (tabl. 32).

Prema predočenim podacima najmanji mogući obujam iseljavanja iz Hrvatske u razdoblju 1948.-2001. iznosi 594 000 osoba. Negativni saldo kulminira u posljednjemu međupopisnom razdoblju što je uvelike povezano s Domovinskim ratom.

---

[87] Dio doseljenoga kontingenta u vrijeme popisa nalazio se „na privremenom radu u inozemstvu" i već je bio transponiran u iseljenike. Stoga navedeni broj doseljenika valja umanjiti za oko 5-10%.

[88] Prema službenoj statistici (Priopćenje 7.1.2. DZS, 2003) saldo vanjske migracije za razdoblje 1993.-2001. je pozitivan i iznosi 269 966 osoba. Da je riječ o potpuno nepouzdanoj evidenciji, pokazuje podatak o saldu dobivenom vitalno-statističkom metodom, koji za razdoblje 1991.-2001. iznosi -299 000 (vidi tablicu 32), ili -247 300 prema Gelo, Akrap i Čipin, 2005. Tolik je, naime, najmanji mogući gubitak stanovništva Hrvatske u vanjskoj migraciji.

Tablica 32. Saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske 1948.-2001.

Međupopisno razdoblje*	Broj stanovnika *	Prirodna promjena između dva popisa (*Pp*)	Očekivani broj stanovnika na temelju *Pp*	Migracijski saldo **
1948.	3 780 000		-	
		221 000		- 65 000
1953.	3 936 000		4 001 000	
		331 000		- 107 000
1961.	4 160 000		4 267 000	
		265 000		1 000
1971.	4 426 000		4 425 000	
		206 000		- 31 000
1981.	4 601 000		4 632 000	
		90 000		- 93 000
1991.	4 784 000		4 691 000	
		- 48 000		-299 000
2001.	4 437 000		4 736 000	
ukupni migracijski saldo 1948.-2001.				**- 594 000**

Napomena: Sve računske „stavke" zaokružene su na 1 000.
* Broj stanovnika kako ga je obuhvatio svaki pojedini popis.
** Za izračunavanje migracijskog salda vidi bilješku 77.
Izvor: Popisna i vitalno-statistička dokumentacija DZS.

Nema dvojbe da je tako veliki migracijski gubitak vrlo nepovoljno utjecao na razvoj stanovništva Hrvatske. Populacija koja je već 1948. godine bila na pragu demografskoga starenja ne bi mogla bez većih posljedica izdržati ni mnogo slabiju emigraciju od zabilježene. Da je izostao barem taj noviji odljev „ljudskoga kapitala", a s obzirom da je Hrvatska u razdoblju 1948.-1991. imala pozitivnu međurepubličku migracijsku bilancu (usp. tabl. 31), današnje demografske prilike bile bi osjetno povoljnije.

4.1.3. Bilanca vanjske migracije 1880.-2001.

Prostor Republike Hrvatske je u cijeloj svojoj povijesti bio izložen imigracijskim tokovima koji su s vremenom utjecali na oblikovanje hrvatskoga kulturnog identiteta te vjerskoga i etničkog sastava stanovništva (više o doseljavanju vidjeti u: Zlatković-Winter, 1993; Heršak, 1993). Tijekom 19. stoljeća doseljavali su se Česi, Mađari, Slovaci, Nijemci, Talijani, a u 20. stoljeću pretežito pripadnici naroda iz zajedničkih država. Tako se primjerice u vrijeme najjačeg iseljavanja u

prekomorske zemlje (1900.-1910.) u *Hrvatsku i Slavoniju* doselilo 43 000 stranaca (Gelo, 1987).

U razdoblju od 1880. do 2001. godine u Hrvatsku se (današnji teritorijalni obuhvat) doselilo ukupno oko **1 226 000** osoba, od kojih 23,8% do Drugoga svjetskog rata (točnije 1940. godine) (tabl. 33).

Broj iseljenika dobiven predočenim proračunom jest **2 420 000**.[89] Proistječe da je za razdoblje 1880.-2001. bilanca vanjske migracije negativna i iznosi **1 194 000** osoba, što je 33,5% od prosječnog broja (u smislu aritmetičke sredine) stanovnika u tom razdoblju ili 40,7% kumulativne prirodne promjene (prirasta). Tako je Hrvatska u razdoblju od dvanaest desetljeća u vrlo jakoj vanjskoj migraciji, u kojoj je u „ulaznoj" i „izlaznoj" struji sudjelovalo oko 3,65 milijuna ljudi, godišnje prosječno gubila 9 868 stanovnika, ili svakodnevno 27 stanovnika.

Omjer doseljavanja i iseljavanja za cijelo je razdoblje 1:2. To je prouzročilo velike probleme u razvoju Hrvatske. Naime, iseljenički i useljenički tokovi prostorno su selektivni, i to tako da su glavninu iseljenika davala siromašna krška područja (pretežno sela), dok su doseljenike u pravilu privlačili bogatiji ravničarski krajevi i gradska središta. Time je vanjska migracija svojim obujmom i prostornom selektivnošću presudno utjecala na diferencirani demografski razvoj Hrvatske i na značajke naseljenosti.

U emigracijskoj struji sudjelovao je šaroliki etnički sastav, ali je posve jasno da se najveći dio odnosi na Hrvate. Među iseljenicima je bilo oko 360 000 „stranaca" („austro-ugarsko" stanovništvo nakon Prvoga svjetskog rata, Talijani i Nijemci povezano s Drugim svjetskim ratom itd.). Iz toga slijedi da se 1880.-2001. iz Hrvatske iselilo oko 2 060 000 domaćeg stanovništva.[90] Uvažavajući etnički sastav, kao i neka osnovna obilježja emigracije iz Hrvatske,[91] procjenjujemo da je u iseljenom kontingentu bilo oko 1 600 000 Hrvata. Očigledno se radi o pravoj populacijskoj i etničkoj *hemoragiji*.

Zbog trajnog i razmjerno snažna iseljavanja danas se hrvatski iseljenici i njihovi potomci mogu naći na svim kontinentima. Najbrojniji su u SAD-u (Kalifornija, New York), Australiji, Kanadi, Latinskoj Americi (Čile, Argentina), a ima ih i na Novom Zelandu i u Južnoafričkoj Republici. U Europi ih ima gotovo u svim zemljama, a najviše u Njemačkoj. Procjenjuje se da je početkom 90-ih u prekomorskim zemljama bilo oko 1,9 milijuna Hrvata - iseljenika i njihovih potomaka, a u europskim zemljama oko 0,5 milijuna, bez autohtonih skupina u susjednim i okolnim zemljama (*Nacionalni program*...,1997). To je zapravo broj ljudi u inozemstvu (izvan Hrvatske i BiH, ne računajući autohtone skupine u susjednim i okolnim zemljama) koji bi se mogli pozvati na hrvatsko podrijetlo; drugo je pitanje koliko bi ih bilo spremno to učiniti.

---

[89] Gelo, Akrap i Čipin (2005) u svojem su proračunu došli do nešto većih bilančnih „stavki" (razmatraju razdoblje 1901.-2000.): doseljenih je 1 385 700, iseljenih 2 655 500, a bilanca vanjske migracije negativna je, 1 269 800. Valja istaknuti da su autori rabili neke drukčije parametre proračuna, iz čega i proistječu spomenute razlike. Naime, razmatraju rezidencijalno stanovništvo, a od 1961. godine vanjske migrante na „privremenom radu" tretiraju kao iseljenike iako se samo dio tog kontingenta transponirao u stalno iseljeništvo. Nadalje, čini se precijenjenim i broj doseljenika u razdoblju 1911.-1920. (194 000 osoba), što pak u bilanciranju povećava i iseljenički tok.

[90] Kako bi rekao J. Lakatoš (1914) "našega naroda hrvatskog i srpskog imena".

[91] Primjerice, u vanjskoj migraciji 80-ih godina prošloga stoljeća Srbi su sudjelovali osjetno ispod njihova udjela u populaciji Republike Hrvatske. Prema podacima popisa stanovništva 1981., činili su 11,5% ukupne populacije, dok ih je među „radnicima u inozemstvu" bilo 7,5%. Jače iseljavanje Srba (izbjeglištvo) zabilježeno je tijekom Drugoga svjetskog rata, a posebice za vrijeme Domovinskog rata.

Tablica 33. Bilanca vanjske migracije stanovništva Hrvatske (današnji teritorijalni obuhvat) u razdoblju 1880.- 2001. (procjena)*

Razdoblje	Doseljeni	Iseljeni **	Migracijska bilanca	
			ukupno	prosječno godišnje
1880.-1890.	52 000	55 000	- 3 000	-300
1890.-1900.	69 000	65 000	4 000	400
1900.-1910.	100 000	235 000	- 135 000	-13 500
1910.-1914.	40 000	95 000	- 55 000	-13 750
1914.-1921.	6 000	162 000	- 156 000	-22 286
1921.-1931.	15 000	73 000	- 58 000	-5 800
1931.-1940.	10 000	55 000	- 45 000	-5 000
1940.-1948.	168 000	320 000	- 152 000	-19 000
1948.-1953.	45 000	110 000	- 65 000	-13 000
1953.-1961.	113 000	220 000	- 107 000	-13 375
1961.-1971.	142 000	141 000	1 000	100
1971.-1981.	145 000	176 000	- 31 000	-3 100
1981.-1991.	110 000	203 000	- 93 000	-9 300
1991.-2001.	211 000	510 000	- 299 000	-29 900
1880.-2001.	**1 226 000**	**2 420 000**	**- 1 194 000**	**- 9 868**

* Uključuje i migraciju s republikama bivše države.

**Od 1961. do 2001. dio iseljenog kontingenta koji se odnosi na iseljavanje u inozemstvo (izvan granica bivše SFRJ) zapravo predstavlja „transponirani" kontingent privremene u trajnu emigraciju.

Izvor: Autorova procjena temeljena je na vitalno-statističkoj metodi izračunavanja migracijskog salda (iz podataka službene statistike) te korištenjem sekundarnih izvora razmatranih u analitičkom dijelu rada.